

Az árnyékvilág szociológiája – Kontrol és kreativitás az információs korban

A szerző az információs forradalom történetéből kiindulva tesz kísérletet arra, hogy a késő modernitás némely sajátosságára hívja fel a figyelmet. E szociológiai megközelítés azt hangsúlyozza, hogy a késő kapitalizmus káosza nemcsak a reménytelenség s a technológiai elidegenedetség terepe, hanem e folyamatok mellett nem-szándékolt következményként újra és újra létrejönnek az ellenőrizhetetlen kreativitás, és a rendszer logikájától időlegesen leváló “árnyékos területek” is. A kultúra ott és akkor mutat meglepő minőségi változást, ahol s amikor nem is várnánk, s a futurologusok, utópisták, vagy éppen hosszú távon tervezők “legszebb álmai” úgy válnak valóra, hogy már a manifesztáció pillanatában másodlagosak a megjelenő új érték- és vonatkoztatási keretekben értelmezve.

Szerzői információ:

Dessewffy Tibor

1999-től, mint adjunktus az ELTE Szociológiai Intézet szociálpszichológia tanszékének oktatója. Első tanulmányainak elismeréseként 1993-ban elnyerte a Magyar Szociológiai Társaság Erdei Ferenc díját. 1995-ben egy szemesztert kutatói ösztöndíjjal a Boston Egyetemen töltött, ahol olyan élő klasszikusoktól tanulhatott, mint Daniel Bell vagy Peter L. Berger. 1996-98 között az UNESCO keretein belül működő „Média és kisebbségek” kutató csoport vezetője volt, melynek keretében közel egy tucat ország több mint harminc kutatójának munkáját koordinálta. 2000-től a World Internet Project magyarországi kutatócsoportjának vezetője, valamint részt vett az Európai Unió Kulturális Bizottságának „Új Információs Technológiák” projectjében. 2001 nyaratól a 21th Century Trust Fellow-ja, ugyanez év őszén pedig elnyerve a Mellon Foundation Fellowship-et három hónapos, az Edinburgh-i egyetemen működő Institute of Advanced Studies in the Humanities vendégkutatói ösztöndíját. A hazai konferenciák mellett számos előadást tartott különböző rendezvényeken egyebek mellett Angliában, Belorussziában, Egyesült Államokban és Svédországban.

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Dessewffy Tibor. „Az árnyékvilág szociológiája: Kontrol és kreativitás az információs korban”. *Információs Társadalom* II, 1. szám (2002): 44–55.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.II.2002.1.3>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Desseffy Tibor

Az árnyékvilág szociológiája

Kontrol és kreativitás az információs korban

*Vigyázzó! Meddig még az éjszaka, Meddig még az éj?
Szólt a Vigyázzó: Eljött a reggel és eljött az éjszaka is;
Ha kérdeni akartok, kérdjétek, forduljatok vissza és jertek el!
Ézsaiás (21: 12)*

„Kísértet jár közöttünk, s ezt még csak néhányan látják tisztán. Ez nem a kommunizmus vagy a fasizmus szelleme. Egy új kísértet: a teljességgel elgépiesített társadalomé, amelyben minden a materiális teljesítmények maximalizálásának és a fogyasztásnak van alárendelve, amelyet számítógépek irányítanak. Ebben a társadalmi folyamatban az ember maga is átalakul, részévé válik a totális gépezetnek, ugyan jól táplált és szórakoztatott, de mégis passzív, tespedt és érzelemszegény. Az új társadalom győzelmével eltűnik az individualizmus és a privát szféra...” ezekkel a sorokkal kezdi Erich Fromm *A remény forradalma – a humanizált technológia felé* című könyvét – az 1960-as évek végén (Fromm 1968, 1).

A társadalomtudományokra kívülről záporozó kritikáknak és a a belső önostorozásnak egyaránt gyakori témája a predikcióra való képtelenség – az a tény, hogy a társadalomtudósok nem jeleskednek a történelmi változások előrejelzésében. Ehelyütt nem szükséges belebocsátkoznunk abba a tudományfilozófiai vitába, hogy az előrejelzés képessége mennyiben elengedhetetlen definíciós eleme a tudományosságnak. Számunkra itt és most sokkal fontosabb, hogy ezek az (ön)kritikák a technológia térnyerésével, társadalmi hatásaival kapcsolatban fel sem merülhetnek: Lewis Mumfordtól Heideggerig, Adornótól Brzezinskiig, Daniel Belltől Frommig se szeri, se száma a technológia szerepével a legkülönbözőbb ideológiai alapállásból foglalkozó klasszikusoknak. Ami igencsak izgalmassá teszi ezeknek az elméleteknek az újraolvasását, az az, hogy gyakran megelőlegeztek olyan történéseket, technológiai újításokat, amelyektől akkor még messze jártak a fejlesztők, de mára magától értetődőnek tekintjük őket. És persze az óriások vállán állva, mi, törpék a visszapillantás bölcsességével azon is kajánkodhatunk, ha egy-egy következtetés vagy állítás túlzottnak vagy teljességgel elhibázottnak bizonyult.

Az 1960-as években született elemzések nagy hulláma után valóban végbement az Információs Forradalom. Azonban az empirikus felmérések is megerősítik azt az intuíciót, hogy a magyar közgondolkodásban – klasszikusok ide vagy oda – még mindig nem kap elég teret a technológiáról való együttgondolkodás (Desseffy és Fábán, 2001).

Az alábbiakban – nagyra törően – a késő modernitás vagy más szóval az Információs Kor alapvető dinamikájának egy alternatív magyarázatát kíséreljük meg felvázolni. Mielőtt még erre rátérnénk, azzal a kérdéssel kell kezdenünk, amely nyilván sok olvasóban felmerült a fenti Fromm-idézetet olvasva: társadalmi szempontból valóban olyan fontos-e a technológia? Valóban indokolt-e a technológia szerepét a huszadik

század két ideológiai és történelmi szörnyszülöttjéhez, a fasizmushoz és a kommuniz-mushoz hasonlítani?¹ E kérdések megválaszolásához előbb a technológia jelentőségét és ökológiai jellegét tárgyaljuk. Ezt követően a késő modernitást magyarázó elméle-tek közül a mcdonaldizáció tézisét ismertetjük, hogy ellenfényében megrajzolhassuk az *Árnyékvilág szociológiájának* fővonalait.

Ökológiai technológia

*Kranzberg első törvénye így szól:
„A technológia nem jó, nem rossz, de nem is semleges”
idézi: Castells (1996, 65)*

A technológia társadalmi hatásairól összességében – Neil Postman nyomán – kétféleképpen gondolkozhatunk.

Az első, additív megközelítésben a technológiai fejlesztések egyszerűen hozzá-adódnak a társadalmi léthez. Eddig éltünk egyfajta világban, és mondjuk a műanyag-cső kifejlesztése után is ugyanabban a világban élünk, csak éppen nem rézcsöveket építünk házunkba, hanem polipropilént.²

Ezzel szemben bizonyos találmányok ökológiai értelemben írhatók le. Abban az értelemben tehát, hogy a természetben található anyagokhoz hasonlóan elegyet ké-peznek. Ha egy pohár vízbe néhány csepp vér kerül, akkor a pohárban már nem kü-lön vizet és vért, hanem egy új elegyet láthatunk. Postman szerint a technológia több-nyire így működik. Ha „hozzáadjuk” a televíziót a társadalomhoz, akkor nem televí-ziót és társadalmat kapunk, hanem egy teljesen átalakult formációt, amelyben a tech-nológia megváltoztatja, ahogy gondolkozunk, dolgozunk, ahogy helyünket keressük a világban és az időben, ahogy álmodunk és szeretünk.

Ez a jelenlegi, mindent átszövő, minőségi átalakulást hozó folyamat napjainkban attól olyan sokkoló, hogy az információs technológiák köré csoportosul, amelyek nyil-vánvaló módon – a fenti értelemben – ökológiai jelleggel alakítják át a világot.

Ennek az átalakulásnak a szerkezetét tükrözi Fitzgerald és Hemingway nevezete párbeszéde, melyben az érzékeny, finomlelkű Fitzgerald némi tépelődés után megkockáztatta: „A gazdagok oly különös világban élnek, olyannyira különböznek tölünk.” Mire Hemingway a maga brutális módján csak ennyit mondott: „Igen, sokkal több pénzünk van, mint nekünk” (Law, 1991).

Bár a ríposzt frappáns, mégis annak eldöntése, hogy kinek is van igaza, az adott kontextus nélkül lehetetlen. Ha például a posztkommunista elitek viselkedési min-táit nézzük, akkor világos, hogy pusztán a sokkal több pénz megszerzése még nem hozta magával azt a kifinomult világot, amely elbűvölte a Nagy Gatsby íróját. A tech-nológia kontextusában is Fitzgerald megközelítése érvényes: a mobiltelefon, a számí-tógépek és az internet világa nemcsak ezekkel a technológiai eszközökkel gazdagabb világ, hanem egy különös, megváltozott és átalakult létezés, ahol egészen másképp dolgozunk és szórakozunk, döntünk és gondolkozunk. De miként is gondolkozunk erről az új technológiával átítatott világról?

Mivé tettél?

A technológia társadalmi hatásainak megítélése gyakran elválaszthatatlan a késő modernitásra vonatkozó elméletektől, valójában e két diszkurzív mező egymásba csúszik. S miként a késő modernitást értékelő elméletek is jelentős szórást mutatnak, nem meglepő, hogy a technológia értékelése igencsak jelentős differenciákat mutat.

Lássuk George Ritzer nagy hatású, weberi alapokról induló elméletét, amellyel szemben világosabban megfogalmazható az Információs Forradalom néhány megrázó tanulsága.

Közismert, hogy Max Weber a klasszikus modernitás lényegét a racionalizáció folyamatának elterjedésében látta. Ennek a racionalizációs folyamatnak az elsődleges hordozója Webernél a bürokrácia, amely sajátos logikáját egyre inkább kiterjeszti az élet egyre több területére, így uralma alá vonva az életvezetési döntések egyre táguló körét és a társadalom egyéb szféráit. Ez Weber nevezetes „vasketrec-tézisének” az alapja – a modernitás varázstalanított világában a bürokratikus racionalitás válik a meghatározó szervező és irányító erővé.

George Ritzer Webernek ebből a racionalizációs téziséből indult ki, amikor napjaink társadalmait mcdonaldizált világgént írja le. Ritzernél a gyorsétteremlánc a késő modernitás metaforájává válik, annak a lecsupaszított racionalitásnak a szemléltetésére, illetve kiterjesztésére szolgál, amelyet már Weber is megfogalmazott (Ritzer, 1996).

Ritzer ennek a racionalizációs jelenségkörnek négy elemét különíti el: Hatékonyság, Kalkulálhatóság, Előreláthatóság és Kontroll.

Hatékonyságon – Weberhez hasonlóan – Ritzer bizonyos célok eléréséhez az optimális eszközök kiválasztását érti. Miközben a hatékonyság az üzleti életben és a bürokrácia működésében mindig is fellelhető érték volt, ma más területeken is egyre gyakrabban jelenik meg meghatározó erőként. Sőt többnyire úgy prezentálják, mint ha a fogyasztók, az emberek – a voltaképpeni áldozatok – érdekeit szolgálná. A gyorséttermekben nincs felszolgáló, mi magunk végezzük el azt a munkát, amit korábban a pincérek, és még örülünk is annak, hogy hamarabb kész vagyunk az felszolgálással. Hasonló módon vállaljuk át önként mások munkáját az önkiszolgáló benzinkutak vagy az internetes vásárlások esetében. Extrém példa az Amazon.com esete, ahol még könyvkritikák – természetesen ingyenes – írására is lehetősége van a vásárlónak. Nem ennek a lehetősége az aggályos, hanem az, amikor nincs választásunk és *meg kell* az új technológiák használatát tanulnunk, illetve kénytelenek vagyunk saját időnket erre áldoznunk. Például a telefonos automata ügyintézés esetén – ha tetszik, ha nem – végig kell hallgatnunk a felkínált opciókat, illetve a lehetőségeknek csak abban a ketrecében mozoghatunk, amit az automata felkínál.

Kalkulálhatóság: Egyrészt számszerűsítést jelent, azt, hogy mennyiségben mérünk és fejezünk olyan dolgokat is, amelyek esetében ez nem lenne szükséges. A gyorséttermekben ez a szemlélet az egyes „fogások”, illetve menük nevében is tetten érhető (Big Mac, Giant Coke stb.). Ez a számszerűsítés megteremti az összehasonlítás illúzióját is, a különböző hamburgereket méretük és súlyuk szerint vethetjük egybe. A mérhetőség, számszerűsíthetőség mítoszát követve terjed a szellemi teljesítmények, a szépség, a művészi értékek egybevethetőségének képzelete – többnyire az anyagi siker egyenértékésében kifejezve. A kalkulálhatóság egy másik aspektusa a munkaszervezésben és a fogyasztásban egyaránt jelentkező gyorsaságra törekvés, ahol

az időtakarékoság abszolút prioritásként jelentkezik, amellyel szemben nincs apelláta, és nincs helye az időhúzó részleteknek sem. Egy gyorsétterem kiszolgálójával mint a hagyományos vendéglő pincérével nem cseveghetünk, és a belső elrendezés és világitás is azt szolgálja, hogy miután bekaptuk Big Menünket, minél hamarább távozzunk.

Az *előreláthatóság* tényezője is a felgyorsult tempóval függ össze, mivel ugyanazokat az elemeket akarjuk fogyasztani, nincs idő a lokális sajátosságok feltérképezésére, egy Big Mac legyen mindenütt Big Mac. Korábban csak a repülőterekre volt jellemző a nagyfokú sematizmus, ma már a shopping malloktól kezdve az étteremláncokon át a multiplexek – és az ott látható filmek – is azonosak a fejlett világ bármely pontján.

Végül az *ellenőrzés*, a kontroll dimenziója egészíti ki az előzőeket, amelynek elsődleges eszköze az emberi munka helyettesítése a gépi, digitalizált munkával. Ily módon kizárható az emberi tényezőtől fakadó esetlegesség. Minden előre gyártott, szeletelt és csomagolt, amiből persze a (maradék) emberi munka leértékelődése is következik. A számítógépek szerepe ebben a folyamatban meghatározó, a példákat az elektronikus bolti árleolvasástól, a látványpékségeken át a robotpilóták által vezetett repülőgépekig sorolhatnánk.

A mcdonaldizáció ritzeri narratívája sötét képet fest napjaink késő modernitásáról és nem ad okot túl sok derűlátásra a jövőt illetően sem. A technológia szerepét illetően nem determinisztikus, de hatásait alapvetőnek és negatívnak – dehumanizálóknak – tartja. Ritzer a weberi racinalizációs tézis továbbgondolásával és kiterjesztésével igyekszik leírást adni a posztindusztriális társadalomról, későbbi munkáiban a munkaerőpiac, az egyetemi oktatás, a kereskedelem, a turizmus átalakulása mellett az amerikai szociológia és társadalomelmélet mcdonaldizációjával is alaposan foglalkozik (Ritzer, 1998). Ritzer narratívája zavarba ejtő – nem véletlen, hogy a mcdonaldizációs tézis hatalmas vihart kavart.³ Az élénk reakciók és zavarunk elsődleges oka egy ellentmondás; miközben legtöbben érzékeljük azokat a folyamatokat, amelyekről Ritzer ír, alighanem az is világos hogy ezek a folyamatok nem írják le a magunk teljességében a körülöttünk levő világot.

A jövő üzenete

Az információs forradalom történetének egyik legszembeötlőbb tanulsága – Castells kifejezésével – az innovációs miliók elképesztően koncentrált tudástermelése, amelyek meghatározták az információs forradalom menetét (Castells, 1996). Ilyen tudásközpontok voltak a Xerox Palo Alto-i kutatóközpontja, a Szilikon-völgy egyes vállalkozásai és olyan kaliforniai egyetemek, mint a Stanford vagy a UCLA. E koncentráció kapcsán gyakran idézett példa a Házisütetű Számítógép Központ nevű klub, amelynek megszállott tinédzser korú tagjai a kezdetleges, ám beszédes nevű Altair (Oltár) számítógéphez maguk és egymás szórakoztatására különböző programokat írtak (Naughton, 1999; Freiburger és Swaine, 2000; Castells, 2001). Mint ez a számítástechnika története iránt érdeklődők számára közzismert, a klub tagjai között találhatjuk Bill Gatest, Steve Wozniakot és Steve Jobst. De nemcsak az Apple és a Microsoft született ennek a közegnek az inspirációjára, e klubtagok további húsz vállalatot is alapítottak, amelyek meghatározó szerepet játszottak a digitális forradalomban.

Hogyan történhetett mindez, mi a magyarázata a találékonyság és a gazdasági sikerek jószerével páratlan koncentrációnak?⁴

Azért is fontos feltennünk ezt a kérdést, mert hozzásegíthet a társadalomelmélet számára is fontos tanulságok megfogalmazásához, elsőként is az objektív társadalmi hatóerők és a szubjektum viszonyára vonatkozóan.

A Szilikon-völgyi csoda – mint ezt sokan hangsúlyozzák – valóban „nem jöhetett volna létre” a szputnyiksokk nélkül (Naughton, 1999; Castells, 2001). Ez adta meg a lökést, hogy az egymással rivalizáló haderőnemek (a haditengerészet, a légierő és a szárazföldi hadsereg) fejlesztési programjai fölé egy újonnan alapított, átfogó szervezetet helyezzenek, az Advanced Research Project Agencyt. Ebből a szervezetből vált ki még 1958-ban a NASA, és együtt játszott szerepet az állami rendelkezések elosztásában, így a hidegháború idején folyamatosan érkeztek e megrendelések a kutatóintézetekhez és egyetemekhez, amelyek ily módon nagy szerepet kaptak az internet és a személyi számítógépek alapjául szolgáló fejlesztésekben.

A második fontos tényező az amerikai egyetemi rendszer, amely piacként működve megteremtette azt a menedzserszemléletű vezetést, amely egy intézmény presztízsét és gazdasági sikerét a kutatási eredményeken keresztül kívánta biztosítani. Következésképpen érdekében állt minél kiválóbb kutatókat és oktatókat szerződtetni, még akkor is, ha ezek kutatók egy idő után a maguk alapította spin off cégekbe léptek át. Ezt nem nehezményezték sőt – a szinergikus előnyök és a jövőbeli együttműködés reményében – egyes széles látókörű vezetők egyenesen bátorították. Miként Jim Clarkkal, a Netscape egyik alapítójával kapcsolatban megjegyzi az internet egyik kiváló történetírója: „a Stanfordon tanított komputergrafikát. A felette levő emeleten dolgoztak azok a fickók, akik megalapították a Sun Microsystemet. Ugyanennek az épületnek az alagsorában dolgoztak azok, akik megalapították a Cicsót. 1981-ben, Clark is követte ezt a klasszikus Szilikon-völgyi utat, otthagya az egyetemet és legjobb diákjainak egy csoportjával megalakította a Silicon Graphicsot”, amelybe bármily sikeres volt is, tíz év után beleunt. Így részesedését eladva megvonta a tőkéje ahhoz, hogy belevágjon egy újabb sikertörténetbe (Naughton 1999, 251).

A harmadik gazdasági elem, az amerikai belső piac nagysága és fogyasztásra orientáltsága lehetőséget adott a hadügyi fejlesztések civil alkalmazására, illetve e jószerével kielégíthetetlen piac igényeinek ellátására irányuló fejlesztésekre.

Végül a kulturális közegről is szót kell ejtenünk, amely szintén meghatározó jelentőségű volt. Ha a Szilikon-völgy hősei első nemzedékeinek képére pillantunk, az ellenkulturális elem éppúgy szembeötlő, mint amikor a Cyberspace közismert ideológiai deklarációit olvassuk.⁵

Az iparszerűen működő tudományosság világában az egyik legmeghökkenőbb elem, hogy az információs forradalom színpadán – a politikai forradalmakhoz hasonlóan – milyen nagy számban tűnnek fel a tizes-húszas években járó újítók.⁶

Talán kevésbé meglepő, hogy ezek a fiatal újítók nyitottabbak voltak a korszak ellenkulturális, alternatív értékeire. Ez nem feltétlenül farmernadrágos-szakállas külsőségekben öltött testet, mint ahogy számos esetben hiányoztak is ezek az elemek.⁷ Ami nem hiányzott ugyanakkor, az a korabeli Kaliforniát is átható libertárius szemlélet, amely meghatározta a sikeres kutatóintézetek és start-up cégek légkörét is. Ez egyaránt biztosította a programozók és fejlesztők számára a kötetlenségnek és a szabadságnak a kreativitáshoz szükséges atmoszféráját.

Már ebből a vázlatos áttekintésből is látható, hogy számos politikai, gazdasági és kulturális tényező játszott közre az információs forradalomban. De bármily komplex is e tényezők egymásra hatása, nemhogy nem determinálták, de önmagukban még csak nem is magyarázzák az „információs forradalom történetét”. Ehhez ugyanis mindezen elemek mellett kellett – hosszú hajjal vagy anélkül – különleges képességekkel, fantáziával és intuícióval rendelkező feltalálók, programozó fiatalok és kockázatot vállaló üzletemberek – akik nélkül ezen találmányok némelyike talán megszületett volna, de bizonyosan más rendszert és szellemiséget követve. Meglehet, ha a Pentagon valóban eltökélte, hogy kiépít egy decentralizált kommunikációs rendszert, ez előbb-utóbb megszületett volna. De hogy az internet egy nyitott és (ma még) mindenki számára szabad böngészést biztosító rendszerre vált, az korántsem volt beprogramozva ebbe a projektbe. Ez a fejlemény olyan emberek víziójának és merész döntéseinek következménye, mint Vint Cerf, Tim Berners-Lee vagy az Arpanet korai szakaszai körül bábáskodó Licklider és Bob Taylor. Hasonlóképpen semmi szükségszerű nem volt abban, hogy Wozniak és Jobs egy garázsban összebütyköljék az első Apple-t, vagy hogy Bill Gates (is) úgy döntsön: otthagyja az egyetemet, mert fontosabb dolga akadt. Habár a személyi számítógép esetében – szemben az internet kezdeti altruizmusával – a profitszerzés motívuma nyilvánvaló, semmi törvényszerű nem volt abban, hogy Gates megmosolygott szoftvercége a hardvergyártó óriás Big Blue, az IBM „FEJÉRE nőjön”.

Az árnyékvilág szociológiája

Ahogy Bertrand Russell egyszer megjegyezte, míg a közgazdaságtan arról szól, hogy az emberek miként hoznak döntéseket, szociológia mintha inkább azt akarná bizonyítani, hogy a különböző társadalmi erők szorításában miért nincs választása az egyénnek. Az internet és az információs forradalom meghökkentő történetekből szövődő narratívájának egy elvontabb elméleti szinten szociológiai szerénységre kell vezetnie, valamint az individuális teljesítmények tiszteletére és az emberi szabadság újrafelfedezésére. Marx nevezetes állítását parafrázálva: Az emberek a társadalmi körülmények szorításában élnek, de mégis ezen feltételek között, fantáziájuk és képességeik szerint, a maguk akarata és vágyai szerint alakítják a történelmet.

Amire itt fel szeretném hívni a figyelmet, az a felsőbbrendű embernek nem valami nietscheiánus apoteózisa. Abból, hogy a szociologizáló technológiatörténetek hajlamosak megfelekedezni az individuum szerepéről, az következik, hogy e hiányzó elemet vissza kell helyeznünk vizsgálódásunk körébe, s nem az, hogy az egyik redukciót egy másikkal helyettesítsük. A szubjektív tehetség és képzelőerő, az emberi választás nem önmagában, hanem a társadalmi, „szociológiai” tényezőkkel dialektikus kölcsönhatásban alkot új világot (Berger és Luckman, 1967). Ezt a dialektikus viszonyt egy másik szinten is vizsgálhatjuk. Ugyanis az információs forradalom mitológiája és története nemcsak a szubjektum és az objektív külvilág viszonyára vonatkozóan, hanem a modernitás mibenlétének megértésére irányuló diszciplína számára is komoly tanulságokat hordoz.

A tinédzser milliárdosok és az önzetlen géniuszok történetének van egy másik oldala is: nevezetesen az, hogy a ritzeri–weberi vasketrec csúcshintézményei, a nagy-

politika, a nagyvállalatok és a nagytóke mennyire esendőnek, sebezhetőnek bizonyultak ebben az átalakulásban.

A visszaemlékezések szerint a Pentagonnak nemigen volt pontos tudása arról, hogy mibe is öntik ARPANET címszó alatt a dollármilliókat, hogy a Kongresszus politikusainak tájékozatlanságáról most ne is beszélünk. Annyira új és érthetetlen volt a digitális kommunikáció hálózati technológiája, a csomagküldés, a kapacitásmegosztás, a különböző protokollok, hogy a hadi és politikai vezetés, megbízva néhány karizmatikus figurában, ráhagyta az egészet a kutatókra. Ez a szabadság a mai projektorientált és beszámolási kényszerrel terhelt kutatási közegben igencsak irigylésre méltó. Nem véletlenül jegyezte meg az egyik, az internet kifejlesztésében szerepet játszó kutatófejlesztő mérnök: Ha a mai körülmények és ellenőrzés közepette kellene dolgoznunk, „aligha tudnánk még egyszer megcsinálni az internetet” (Naughton 1999, 275).

De talán az állami intézmények érdektelensége és ignoranciája nem is olyan meglepő – a kelet-európai szem számára semmiképpen sem az. Sokkal váratlanabb viszont az a rengeteg melléfogás és baklövés, ami az üzleti élet órájai részéről kísérte az információs forradalmat. Ezek a mamutvállalatok, amelyek kutatásfejlesztésre annyit költenek, mint egy kisebb európai ország nemzeti jövedelme, és amelyek üzleti filozófiájában a fejlesztés, az innovációra való nyitottság első helyen áll, szintén folyamatosan ignorálták azt a forradalmat, amelyet elsőként nekik kellett volna megérteni, illetve véghezvinni. Az AT&T többször is elutasította az ARPANET kiépítését és működtetését, mert a világháló tervében nem látott mást, mint néhány álmodozó mérnök üzletileg lehetetlen vízióját. Az IBM vezetői meg voltak győződve arról, hogy a személyi számítógép üzleti kudarcra van ítélve, és mikor végre versenybe szálltak az Apple-vel, akkor annyira sietniük kellett, hogy átengedték Bill Gatesnek az operációs rendszer kifejlesztését. Paradox módon a Microsoft majdnem elkövette ugyanazt a hibát, ami a céget naggyá tette, mikor a 90 évek közepéig nem vett tudomást az internetről és a Mosaicról.⁸

Az információs forradalom történetét lehetetlen a ritzeri mcdonaldizált világ modelljébe illeszteni: a racionalizáció vasketrecének elemei nem illeszkednek, csapantypói nem záródnak pontosan. Ha a garázsokban összebuherált számítógépekre, egyetemisták által írt világsikerű szoftverekre vagy a tizenhat éves – ám még a legnagyobb jóindulattal is kiskorúnak látszó – Bill Gates által vezetett üzleti tárgyalásokra gondolunk, aligha állíthatjuk, hogy itt a ritzeri ellenőrzött-irányított kapitalizmus működésével találkozunk.

Az Információs Forradalom nem a modernitás klasszikus intézményeinek keretei között ment végbe. Ha a tényleges eseménytörténetét vizsgáljuk, azt találjuk, hogy az Információs Forradalom a modernitás intézményeinek árnyékában ment végbe.

Az árnyék-metaphora segíthet abban, hogy elkerüljük az optimista, kiberromantikus elképzelések naivitását: az Információs Kor világa kapitalista, és mint ilyen a késő modernitás intézményeitől elszakíthatatlan. De miközben feltételezi ezeket az intézményeket, a lényegi folyamatok ezeken az intézményeken kívül indulnak el, a fontos szereplők a falakon túl, az árnyékban kezdik el működésüket. Az Információs Kor hálózati társadalmának megértéséhez az Árnyékvilág Szociológiájára van szükség.

Ez az új tematikákat letapogató szociológia vizsgálódásában nem korlátozódik a technológiai fejlődésre, az ott zajló lényegi folyamatok egyszerre érzékeltetik és befolyásolják a mindenütt végbemenő átalakulást. Nem véletlenül játszott Pekka

Himanen Weber alapművének címével az új korszak sajátosságait összefoglaló művében: „Hacker-etika avagy az Információs kor szelleme” (Himanen, 2001).

Az árnyék-metaphora annyiival gazdagabb, mint a hacker-, illetve a protestáns etika összevetése, hogy nemcsak a technológiai virtuózoknak ad helyet, hanem mindannyiunknak, akik technikai képzettségünkől függetlenül erre az árnyékos oldalra keveredtünk.⁹

Néhány évvel ezelőtt egy amerikai tinédzser-szappanopera hirdetésében az egyik főszereplő lassan, tagoltan – vélhetőleg, hogy szülei is megértsék – és szuggesztíven közölte: „*Hát nem értitek, a valódi dolgok igazából csak este történnek?*”

A magam részéről nem állítom, hogy a valódi dolgok csak az Árnyékvilágban történnek. De ha az információs forradalom történetét vizsgáljuk, valóban lenyűgöző, hogy mi minden történt ebben az árnyékban.

Azonban az Árnyékvilág Szociológiája, miként nem törekedhet egyoldalúan a szubjektum szerepének értékelésére sem, nem is csak a különös szubkultúrák megismerését tűzi ki célul. Miközben a modernitás nagy intézményeinek árnyékában zajló folyamatokra összpontosít, nem feledkezhet meg az árnyékot vető gépezetről sem. Ha ezt a viszonyt pontosabban meg akarjuk érteni, talán a leghelyesebb egy másik fogalompárt használnunk, mégpedig a szándékolt és nem-szándékolt következményt.¹⁰ A klasszikus modernitás racionalizációs folyamatát jellemző szándékolt következményekhez képest a későmodernitás a nem-szándékolt következmények offenzívájaként is leírható – ez Beck kockázati társadalom elméletének alaptézise (Beck 1992, 1999). A nem-szándékolt következményeket – már amennyiben elhagyjuk az elméletgyártás éteri tisztaságú terepét – ne úgy képzeljük el, mint a szándékolt következmények ellentéteit.

Az Információs Kor hálózati társadalmában ugyanis szándékolt és nem-szándékolt következmények, explicit és implicit működési logikák, a modernitás tömbösült intézményei és az árnyékukban tevékenykedők lázas munkája szétválaszthatatlanul összefonódik.

Az egyéni értelmezések és cselekvések újrafelfedezése, a kulturális, gazdasági és politikai szubkultúrák tevékenységének vizsgálata, valamint a nem-szándékolt következmények figyelembevétele a klasszikus modern formációkkal együtt – ez az árnyékvilág szociológiájának valódi programja.¹¹

Az árnyékvilág-metaphora még egy szempontból inspiráló lehet. Mint említettem, a modernitás reflexív jellegének hangsúlyozása – vagyis, hogy nem uraljuk a az általunk élt világot, hanem rengeteg kontrollálatlan, reflexszerű mozzanatot is találhatunk benne, számos szerzőnél központi gondolat.¹² Castells az Információs kor talán legnagyobb hatású szociológusa, ezeket a folyamatokat hálózati turbulenciának nevezi, amikor kifejezett akarat és célkijelölés nélkül a hálózati logika és működési mód okoz senki által nem kívánt következményeket, például tőzsdekrachot. Azonban akár Beck környezeti katasztrófáira, akár Castells turbulenciáira gondolunk, van valami, aminek hiánya szembeötlő: ez a hiányzó elem a remény.

A remény melankóliája

Ha leszámítjuk a steril pozitivista szociológia híveit, akkor azt mondhatjuk, hogy a szekularizált modernitásban mindig is kísértet járta be a társadalomtudományokat. Mégpedig éppenséggel az a kísértet, amelyet Fromm is megidéz annak a könyvnek a címében, amellyel e tanulmányt is kezdtük: *a remény kísértete*. A társadalmi munkamegosztásban az elméletileg is érzékeny szociológiára mindig is hárult olyan szerep, hogy magyarázatot kínáljon a világban található furcsaságokra és igazságtalanságra, vagy egyszerűen bemutassa egyes intézmények működését, ezáltal felvillantva *kijavításuk* lehetőségét, a reményt.

Ez a reményt hozó funkció a huszadik század végével több szempontból is ellehetetlenült. Castells is utal rá, hogy a létező szocializmusok bukása nehéz helyzetbe hozta az „alternatívák nélküli világban” (Bauman, 1992) a baloldali gondolkodókat (Castells, 1998). Tegyük rögtön hozzá, ez nem jelenti azt, hogy reményhozóként a jobboldali elméletek sikereesebbé váltak volna.

Az 1989 utáni baloldal reprodukálta Marcuse egy generációval korábbi problémáját: a társadalmi labirintusban bolyongva keresi azt a cselekvőt, akire ma – már nem a forradalmi, hanem a csendes, pozitív változások elindítójának szerepét oszthatná.

Ezzel szemben a jobboldal egy új tekintélyelvűség igézetében arról igyekszik meggyőzni a társadalmat, hogy reményeinket olyan tradicionálisan kipróbált és bevált intézményekbe vessük, mint az állam, a kormány, a nagyvállalatok. Az Árnyékvilág koncepciója furcsa színben tünteti fel ezeket az igényeket. Egyrészt arra hívja fel a figyelmet, hogy miközben a baloldal a társadalmi aktivitás hiánya miatt sopánkodik, valóban forradalmi jelentőségű változások mentek végbe, csak éppen nem ott, ahol a hagyományos iránytűk, fogalmi keretek előrejelezték. Másrészt: amennyiben a közép-európai szívhez oly közelálló szkepszissel és kételkedéssel fordulunk a jobboldali elvárásokban megfogalmazott hagyományos – és minket már oly sokszor megcsaló – nagy intézmények felé, akkor a következtetések levonása után mégsem a reménytelenség sivatagjában találjuk magunkat. Egy valamivel jobb világ reményét, vagy egy kicsit hivatalosabban: a pozitív irányú társadalmi változásokat, lehet politikusaink, a nagyvállalkozók és bankárok tevékenységétől várni. Az Információs forradalom, az Árnyékvilág Szociológiája azonban arra tanít, hogy ezek a változások, a valóban jobb, emberibb világ irányába mutató változások néha egészen váratlan helyekről is kiindulhatnak. A Remény Kék madara a késő modernitásban az Árnyékba húzódik, s ez joggal bánthatja azokat, akik szerették volna szabad röptét csodálni. Viszont felvidíthatja mindazokat, akik azt hiszik, reményeinkből semmi sem maradt, csak egy McChicken-szendvics összegyűrt zsírpapírja és a szünni nem akaró csömör.

JEGYZETEK

¹ E második kérdést bízást retorikainak minősíthetjük, oly sok függ az elvégzendő elemzés-től, értékeinktől és előfeltevéseinktől, hogy akár zárójelbe is tehetjük. Ezt azért is javaslom, mert világos, hogy a technológiát emberen túli jellege miatt valami nem személyesnek a társadalomra gyakorolt hatásként szoktuk vizsgálni, míg az ideológiai rendszerek nyomán létrejött rezsimek eltárgyasítására és az ezzel járó esetleges felmentésre nincs okunk. A

kommunizmus és a fasizmus morálfilozófiai értelemben a Gonosz Birodalmához tartozott, míg a technológiáról dőreség lenne ilyen értelemben nyilatkozni (Dessewffy, 1999).

² Ez persze pusztán csak analitikus különválasztás. A materiális kultúra antropológiája és etnográfia, illetve a science studies számos példával szolgál arra, hogy látszólag egyszeru tárgy – a villanykörte, bicikli, bakelitfoglaló vagy éppen a műanyag csomagolás – milyen szövevényes és kiterjedt módon képes megváltoztatni a társadalmi viszonyokat. Lásd Bijker és Hughes (1987); Law [szerk.] (1991); Bijker és Law (1992);

³ Ezzel kapcsolatban elsősorban két, a témának szentelt tanulmánykötetre hivatkozom Smart ([szerk.] 1999) és Alfino *et al.* (1998).

⁴ A koncentráció főszabálya mellett az információs forradalom története számos példát kínál a decentralizált sokszínűsége. Példa értékű, hogy az angol Tim Berners-Lee, a World Wide Web feltalálója a genfi részecskekutató intézetben épp azzal a céllal fogott hozzá a program megírásához, hogy a soknemzetiségű és gyakran cserélődő kutatógárda képes legyen egymással kapcsolatot tartani és ne vesszenek el a értékes információk. A finn Linus Torvalds a helsinki egyetem huszonkét éves diákja volt, amikor útjára bocsátotta a Linuxot, az első szabad forrású operációs rendszert, amelynek azóta több mint tízmillió felhasználója és több mint tízezer fejlesztője van a földkerekség szinte minden részén. Vagy éppen a Japán egyik legpatinásabb szakétermelő családi vállalkozását elhagyó Akio Morita, aki rizsfőzőket gyártó kisüzemét állította át egy zseniális víziót követve audioteknikai eszközök gyártására, megteremtve így a Sonyt, amelynek nevéhez a walkman mellett olyan további találmányok is fűződnek, mint a tranzistoros rádió, a videomagnó, a CD, a DVD, a CD-író vagy a minidisk. Az információs forradalom globális abban az értelemben is, hogy azok a hozzájárulások, amelyekből ez a fogalom felépül, számos helyről érkeznek. Meg kell jegyeznünk, hogy az alábbiakban ismertetendő „árnyék” fogalma a decentralizációs jelenségek magyarázatára is alkalmas lehet.

⁵ John Perry Barlow nevezetes Függetlenségi Nyilatkozatának első sorai: „fejlett ipari országok kormányai, ti, akik húsból, betonból, acélból építkeztek és jutottatok hatalomra, én a cyberspace-ből jövök, a lélek új otthonából. A jövő nevében követelem tőletek, kik a múltból vagytok, hagyjatok békén minket. Nem üdvözlünk benneteket jó szívvvel. Ahol mi összegyűlünk, ott nektek semmi erőtok sincsen” (Barlow 1997, 165).

⁶ Emlékeztetőül: Bill Gates húszévesen alapítja meg a Microsoftot, Tornvald huszonkét éves amikor megírja Linux első verzióját, Steve Jobs huszonegy éves az első Apple összerakásakor, Marc Andreessen huszonhárom éves, amikor megcsinálja Netscape-et.

⁷ Vint Cerf például – akinek IP/TCP protokollja lehetővé tette, hogy az internet ne egyszerűen hálózatként, hanem hálózatok hálózataként működjön – olyannyira nonkonform volt, hogy már tinédzserként is öltönyt hordott diplomataáskával, amivel sikerült is kaliforniai osztálytársaiban mély nyomot hagyni.

⁸ Természetesen nem azt állítjuk, hogy a nagyvállalatokon belül kizárólag hibás döntések születtek. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy a talán legsikeresebb ipari kutatóközpont, a XEROX Palo Alto-i kutatóintézete a hetvenes évek végén ugyanazt a bürokratikus kötelmekből mentes intellektuális szabadságot és anyagi biztonságot nyújtotta a kutatóknak, mint az ARPANET projekt az évtized elején. Nem véletlenül. A XEROX kutatóintézetének vezetője ugyanaz a Bob Taylor volt, aki az ARPANET kifejlesztésénél bábáskodott az évtized elején, és aki kiváló kutatók sokaságát vitte magával a XEROX-hoz. A Palo Alto-i ötletreaktorban a hetvenes évek közepére készen állt az az első személyi számítógép („designed for an individual”), amely az Alto névre hallgatott, s a parancsokat helyettesítő ikonokkal operáló „interface”, a legördülő menü, az egér, a lézernyomatás, valamint az Ethernet Technológia (kábe-

- les összeköttetésű számítógépek helyi hálózatba kapcsolva) (Rogers, 1995).
- ⁹ Himanen meggyőzően ábrázolja a szenvedélyen, a kreativitás és az önzetlenség örömein alapuló, a hálózatiság és flexibilitás lehetőségeit kihasználó, az információs kor szelleméhez igazodó új éthosz kialakulását. Ugyanakkor komoly kétségeink lehetnek azzal kapcsolatban, hogy ez az új éthosz éppúgy átítatja majd a társadalmi struktúra számottevő részét – és nem csak némely privilégizált csoportot – mint néhány évszázaddal korábban a protestáns etika néhány évszázaddal korábban. Itt lényegében ugyanazok az érvek reprodukálhatóak, amivel Daniel Bell posztindusztrializmus elméletét szokás kritizálni: miként az információs szektor gazdaságon belüli nagyobb aránya sem feltétlen jelenti a társadalmi munka humanizálását, úgy a hacker-etika általánossá válásával is okkal lehetünk szkeptikusak.
- ¹⁰ Annnyival tartozunk az igazságnak és Webernek, hogy a *Protestáns etika...* sem más, mint egy nem-szándékolt következmény nevezetesen a kapitalizmus nem-szándékolt kialakulásának leírása. Köszönettel tartozom Wessely Annának, hogy erre a korántsem mellékes körülményre felhívta a figyelmemet.
- ¹¹ Ehhez a szintetizáló megközelítéshez nem szükséges egy új módszertan vagy egy új szociológia feltalálása. Ebben is osztom Bauman véleményét, aki arra a kérdésre, hogy szükség van-e posztmodern szociológiára, határozott nemmel válaszolt. Nem posztmodern szociológiára, hanem a posztmodernitás szociológiájára van szükség (Bauman, 1992).
- ¹² Erről bővebben (Beck, Giddens és Lash, 1994).

IRODALOM

- Alfino M. – Wynard. R. – Caputo, J. 1998: *Mcdonaldization Revisited: Critical Essays in Consumer Culture*, Westport (CT): Greenwood Press
- Barlow, J. P. 1997: A Cyberspace Függetlenségi Nyilatkozata. *Replika* (27).
- Bauman, Z. 1992: *Intimations of Postmodernity*. London, Routledge
- Beck, U. 1992: *Risk Society*. London: Sage.
- Beck, U. 1999: *World Risk Society*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. – Giddens, A. – Lach, S. 1994: *Reflexive Modernization*. Stanford: Stanford University Press.
- Berger, P. – Luckmann, T. 1967. *The Social Construction of Reality*. New York: Basic Books.
- Bijker, W. – Hughes, T. P. et al. (szerk.) 1987: *The Social Construction of Technological Systems*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Bijker, W. E. – Law, J. (szerk.) 1992: *Shaping Technology Building Society: Studies in Sociotechnical Change*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Castells, M. 1996–1998. *The Information Age: Economy, Society and Culture*. (1–3. kötet.) Oxford: Blackwell.
- Castells, M. 2001: *The Internet Galaxy*. Oxford: Oxford University Press.
- Dessewffy T. 1999: *Iskola a hegyoldalban*. Budapest: Új Mandátum.
- Dessewffy, T – Fabián Z. 2001: *A digitális jövő térképe*. Budapest: ITTK-TÁRKI.
- Dutton, W. 1999: *Society on the Line*. Oxford: Oxford University Press.
- Freiberger, P. – Swaine, M. 2000: *Fire in the Valley*. New York: McGrawHill.
- Fromm, E. 1968: *The Revolution of Hope*. New York: Bantam Books.
- Himanen, Pekka 2001: *The Hacker Ethic and the Spirit of the Information Age*. New York: Random House.

- Law, J. (szerk.) 1991: A Sociology of Monsters. London: Routledge.
- Naughton, J. 1999: A Brief History of the Future. London: Weidendfeld and Nicholson.
- Postman N. 1993: Technopoly. New York: Random House.
- Ritzer, G. 1996: The McDonaldization of Society. London: Sage.
- Ritzer, G. 1998: The McDonaldization Thesis. London: Sage.
- Rogers, E. 1995: Diffusion of Innovations. New York: Free Press.
- Smart, B. (szerk.)1999: Resisting McDonaldization. London, Sage.